

ZÜMRÜD RZAYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
zuma_777@mail.ru

SEQMENTASIYA ZAMANI PAUZANIN ROLU

Açar sözlər: şifahi nitq, pauza, planlaşdırılmış pauza, hezitativ pauza, sintaqma, seqmentasiya, sintaqmatik parçalanma, intonativ parçalanma

Key words: oral speech, pause, planned pause, hesitation pause, syntagma, segmentation, syntagmatic fragmentation, intonation fragmentation

Ключевые слова: устная речь, пауза, плановая пауза, нерешительная пауза, синтагма, сегментация, синтагматическая фрагментация, интонационная фрагментация

Elmi ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, “sintaqmatik üzvlənmənin ən əsas xüsusiyyəti sintaqmanın intonasiya baxımından vahidliyi, bölünməzliyidir” [5, 166]. Yəni sintaqma daxilində pauza yoxdur. Seqmentasiyanın ən etibarlı vasitəsi isə pauzadır. Lakin bununla belə dil vahidinin seqmentlərə parçalanması zamanı pauza ilə bərabər digər intonativ vahidlərdən də istifadə edilə bilər ki, bu zaman pazaya ehtiyac duyulmaya da bilər. Lakin bu cür hallar daha çox azlıq təşkil etdiyindən bu məqalədə biz seqmentasiya zamanı pazanın səciyyəsi və yerinə yetirdiyi roldan xüsusilə bəhs etməyi, mövcud fikir və mülahizələri təhlil etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Bu istiqamətdə araşdırma aparan N.V. Bardina qeyd edir ki, “pauza, əsasən, avtosemantik sintaqmaların kəsişmə nöqtəsində müşahidə olunur, sinsemantik sintaqmalara arasında isə pazalar çox az halda təsadüf edilir və belə halda özünü büruzə verən pazanın uzunluğu da kifayət qədər qısa olur” [1, 132]. Seqmentativ üzvlənmə intonasiya ilə bağlı tədqiqatlarda normativ bir hal kimi nəzərdən keçirilir. Lakin şifahi nitqdə isə bu normalar bir qayda olaraq, tez-tez pozulduğundan, daha dəqiq desək, şifahi nitq zamanı sintaqmatik üzvlənmə qrammatika və dərslərdə dəfələrlə qeyd edilənlərdən fərqli qanunauyğunluqlara tabe olur ki, bunlara da deyilən fikrin ayrı-ayrı ifadələrə pauza vasitəsilə parçalanması, bədahətən söylənmiş nitqin individuallığı, “burda və indi” nitq yaradıcılığına əsaslanan hazırlıqsız nitqin özünəməxsus səciyyəsi daxil edilir. Yəni “nitq axının semantik-sintaktik üzvlənməsi heç də həmişə intonativ-ritmik üzvlənmə ilə üst-üstə düşmür” [11, 8]. Buna nümunə olaraq aşağıdakı misalları gətirmək olar:

1.İfadənin sintaktik və semantik hüdudu intonasiya ilə vurğulanmır.
Kitabı oxudun qaytar //.

2. İntonativ-sintaktik vahid (sintaqma) olan parça intonasiya ilə parçalanır: Yaşım da artıq / kifayət qədər çoxdur // Mənim qırx / bir // yaşım var.

3. Semantik-sintaktik vahidlər hesabına yaranan parçalar arasındakı sədd ritmik-intonativ səddlə üst-üstə düşmür: Bu toplantının / əsas məqsədi/ narahatçılığa səbəb olan/ ciddi məsələlərin/ müzakirə edilməsidir//.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, yuxarıda qeyd edilən nümunələrdə fonetik və semantik-sintaktik üzvlənmə “nə psixoloji (şifahi nitq zamanı düşünmə, nitqin qırılması, nəfəs alma, növbəti replika və ya ifadə üzərində düşünmə və s.), nə də fizioloji amillərdən asılıdır Belə ki, nitq zamanı müşahidə edilən bu cür qalxıb-enmələr, bir qayda olaraq, müxtəlif siqnallarla (pauzanın, tempin dəyişməsi, “hm”, “e-e” və s kimi səslərdən istifadə edilmə) müşayiət edilsə” də, qeyd etdiyimiz nümunələrdə bu kimi hallar qeydə alınmır. Beləliklə, şifahi nitqdə sintaqma heç də hər zaman intonativ-sintaktik vahid kimi çıxış etmir [11, 9]. Sintaqmaların şifahi nitq zamanı birləşmə nöqtələrini təhlil edən İ.V.Bardina öz tədqiqatında qeyd edir ki, sintaqmaarası sərhədlər “ardıcıl (97%) və kifayət qədər aydın hiss ediləcək dərəcədə” melodik intervallarla markalanır [1, 80].

İfadələrə parçalanma kimi, şifahi nitqin seqmentasiyası da böyük çətinliklərlə bağlıdır. “Əgər əvvəlcədən hazırlanmış mətnin lazımi səviyyədə səsləndirilməsi zamanı səs axını “heç bir əlavələr olmadan” düz xətt boyunca semantik və formal (fonetik) bütövlük və formaya məxsus dil vahidlərinə bölünürsə, bədhətən söylənilən nitq zamanı tədqiqatçı üzvlənmənin fonetik vasitələrinin qeyri-dəqiqliyi ilə bərabər, həm də hissələrə bölünən parçaların semantik və funksionallığı baxımından müxtəlifliyi ilə qarşılaşır” [4, 146-147; 6, 11-14]. Bunlarla yanaşı, ayrılan parçalar arasında sintaqma adlandırılanlar parçalar seqmentlərə də bölünür ki, bunlar da öz növbəsində semantik və intonativ tamlığa malik olmur: “bağlayıcı sözlər, söz əlavələri, avtomatik olaraq bütöv bir sintaqmanın və ya onun hər hansı bir parçasının təkrar ifadə edilməsi və s. buna aid edilə bilər [4, 147; 11; 1].

Bədhətən söylənilən şifahi nitq zamanı sintaqmatik sərhədlərin və ya sintaqmanın pauza vasitəsilə parçalanmasının yaygınlığı ilə bərabər, həm də nitq parçasının semantik natamamlığı da tez-tez müşahidə edilən hallardandır. Supersegment göstəricilərinin lazımi dərəcədə şifahi nitqdə öz ifadəsini tapmaması nitqin tempinin yüksəlməsindən birbaşa asılıdır ki, bu hal da danışq nitqi üçün xüsusi səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. Danışq zamanı nitq tempinin yüksəlməsi bəzi supersegment xüsusiyyətləri zəiflədə, və ya ümumiyyətlə, “neytrallaşdırır” bilər [11, 7]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, semantik tamın daxilində pauza o qədər də arzuolunan amil deyil, amma əgər semantik tamda pauza qaçılmaz hal kimi özünü büruzə verirsə və onun varlığı labüd hal kimi dəyərləndirilsə, bu zaman pauza planlaşdırılmış

intonativ faktor kimi deyil, nitq aktının formalaşması zamanı danışanın istifadə etdiyi və fikrini daha dəqiq ifadə etmək üçün düşünmə macalı kimi istifadə etdiyi hezitativ pauza kimi səciyyələndirilir” [12, 44; 14; 15].

Sonuncu amilin varlığı hazırlıqsız şifahi nitqin sintaqmalara parçalanması prosesini çətinləşdirir, belə ki, “bədahətən yaranan şifahi nitq zamanı hezitativ üzvlənmə və ifadələrə, eləcə də sintaqmalara parçalanma arasındakı fərq əksər hallarda zəif və ya tamam sıfıra enmiş olur. Çünki hər iki üzvlənmə tipi psixolinqvistik dil vahidlərinin (lakin bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən psixolinqvistik dil vahidlərinin) birləşmə sərhədlərini markalayır” [4, 147]. N.D.Svetozarovanın sözləri ilə desək, “hezitasiya zamanı intonativ vahid olmayan seqmentlər yaranır” [12, 105]. Eyni zamanda, tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəlirlər ki, qalxan və ya enən (qısa və ya uzun) pauzanı bədahətən söylənilən hazırlıqsız nitq zamanı mətnin böyük struktur-semantik hissələrə (alt tematik fraqmentlərə) parçalanması (seqmentasiyası) zamanı əsas vasitə kimi xarakterizə etmək olar.

Hezitasiya hadisəsinin dərk edilməsində iki yanaşma mövcuddur. Dar mənada hezitasiyanı nitq zamanı danışığın qısa müddətli dayandırılması kimi səciyyələndirilər ki, yaranan boşluq zamanı danışan lazım olan leksik vahidin seçimi, ifadənin daha düzgün korrektə edilməsi və s. barədə düşünür (çox qısa müddət ərzində). Bu tip pauzalar tam səssiz, yəni boş olduğu kimi, tamamlanmış da ola bilər. Məsələn, bu zaman natiq parazit sözlərdən, qeyri-müəyyən səslərdən və s.dən istifadə edə bilər. Hezitasiya daha geniş mənada şərh edildikdə, buraya “ifadənin qurulması prosesində müxtəlif yanaşmalar, eyni bir ifadənin fərqli şəkildə ifadə edilməsi, artıq ifadə edilən söyləmə düzəlişlərin edilməsi, əlavələrdən istifadə və s. aid edilir” [4, 149].

Şifahi nitqi araşdıran tədqiqatçılar nitqi hezitasiyanın ən çox yayılan iki tipini xüsusi ilə vurğulayırlar. Hezitasiyanın birinci tipi onunla səciyyələndirilir ki, danışan bir anlıq dayanaraq yaranmış pauzadan sonra “artıq söylənən yeni fikri daha başqa bir tərzdə söyləyir, paralel ifadələrdən istifadə edir, ya da artıq deyilmiş ifadədə sadəcə bir sözü başqası ilə dəyişir” [11, 67]: Bu zaman korreksiya edilən sintaqma və ya cümlə ya səhv, ya bədahətən söylənilən nitq signalı, ya da üslubi vasitə, fənd kimi qəbul edilir” [13, 297].

B.Yu.Norman bu barədə qeyd edir ki, “bədahətən söylənilən şifahi nitq zamanı bu qəbildən olan avtokorreksiya tamamilə təbiidir və leksemlərin seçilməsi və axtarışı prosesini real şəkildə əks etdirir” [9, 39]. Bu cür avtokorreksiya pauzasız da müşayiət edilə bilər.

Hezitasiyanın ikinci, daha tez-tez rast gəlinən tipi isə düşünmə hezitasiyası adlanır ki, bu da danışanın ifadə etdiyi nitqi daha da uzatmaq istəyindən, arzusundan doğur. Natiq nitqini hansı istiqamətdə, və ya hansı mövzu üzərindən davam edəcəyini özü üçün müəyyən etdikdən sonra onun

nitqi eyni forma və məzmununda, yəni formatda davam etdirilir [11, 67]. Hezitasiyanın bu tipi üçün nitqin anidən kəsilməsi yerinə pauzalara daha səciyyəvidir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu zaman da pauzalar boş və ya dolu ola bilər. Pauzalar uzunluğuna görə də bir-birindən fərqlənir və elmi ədəbiyyatda qeyd edilən məlumata görə, onların uzunluğu “40-50 milli saniyədən 2000 milli saniyəyədək dəyişə bilər” [11, 67]. Nitqin kəsilməsinə, yəni bu zaman pauzanın yoxluğuna dəlalət edən əlamət ondan ibarətdir ki, “kəsilmənin əsas göstəricisi kimi sintaqmanın intonativ natamamlığı çıxış edir (kəsilmə zamanı sintaqmanın intonativ mənzərəsi natamam olaraq qalır) və eyni zamanda yarımcıq qalmış sintaqma ilə hezitiv kəsimdən sonra gələn sintaqma arasında temporal fərq də açıq-aşkar nəzərə çarpır. (hezitiv kəsime qədər nitqin tempi kəskin olaraq aşağı düşür və daha sonra daha sürətli tempə yenidən davam etdirilir) [11, 68].

N.D.Svetozarovanın yazdığı kimi, hezitiv üzlənmə zamanı yaranan seqmentlər “əsasən, hezitiv (boş və ya dolu) pauza vasitəsilə ayrılan köməkçi sözlərdən, ara sözlərdən, söz birləşmələrinin komponentlərindən ibarət olur”, lakin “tam sintaqma” və sintaqma olmayan “seqmentlər” arasındakı fərq onların fonetik formasından, əsasən də, melodikanın səciyyəsi və fonetik strukturu ilə bəlli olur [12, 105]. Bu cür parçalanma “təfəkkürün yaradıcılıq prosesi ilə birbaşa əlaqəlidir” [8, 106].

L.P.Bondarenkonun da qeyd edilənlərlə bağlı maraqlı müşahidələri vardır. İngilis dilinin Amerika variantı əsasında hezitiv pauzalarla bağlı müşahidələr aparan tədqiqatçı yazır ki, “hezitiv pauzanın varlığı, prinsipə, intonativ cizgilərin proqramının həyata keçməsinə heç də əngəl deyil”, yəni, ifadənin planlaşdırılmış intonativ strukturu onun seqmentativ quruluşu kimi “uzun müddət ərzində danışanın yaddaşında saxlanılır” [3, 107-108]. Sintaqmatik və hezitiv üzlənmə zamanı hər iki növ üzlənmənin sərhədi yaygın, qeyri-dəqiq olduqda xüsusi çətinliklə qarşılaşmış oluruq. Belə ki, “eyni pauza nöqtəsində hər iki tip üzlənmənin üst-üstə düşdüyü hallara da kifayət qədər rast gəlinir” [12, 105]. Bu hallarda hezitiv pauzanı müəyyən etməyə dinləmə zamanı həyata keçirilən təhlillər həyata keçirilir. Belə analiz və ya təhlillər zamanı iki tip pauza mütləq şəkildə fərqləndirilməlidir: sintaqmatik və hezitiv. “Bu pauza tiplərini bu cür səciyyələndirmək olar: planlaşdırılmış (sırf intonativ, yəni ifadələrarası, sintaqmalararası pauza) və planlaşdırılmamış (hezitiv, çox vaxt sintaqmadaxili pauza)” [12, 43]. Eyni nöqtədə hər iki pauza tipinin üst-üstə düşdüyü hallarda “pauzanın gözlənilməyindən daha uzun olması, eyni zamanda da melodik mənzərənin dəyişməsi müşahidə edilir” [12, 43; 4, 150].

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hezitiv pauzalar boş və ya dolu ola bilər. Bu tip pauzaların dolması yalnız e-e, m-m tipli səslər, parazit sözlər hesabına deyil, həm də bütöv söz və ya söz parçalarının təkrarlanması

hesabına da baş verir. [7, 117-123; 11; 12; 10]. Bununla yanaşı, pauzaların doldurulması üçün xüsusi hissəciklər də mövcuddur ki, bunlar inersiya vasitəsilə nitqə daxil olur. Araşdırmaçıların qeyd etdikləri kimi, “bu cür hissəciklərdən istifadə edilməsi dəyişkən pauza ilə müşayiət edilmir”, əksinə, “onlardan istifadə danışq nitqinin yüksək avtomatizasiyası ilə izah edilir” [11, 36]. “Boş” hissəciklərin bəziləri müstəqil sözlədir ki, bunlar da pauzaların doldurulması məqsədi ilə işlənir, bununla da onlar müstəqil söz statusunu itirir, yəni fonetik sərbəstlikdən məhrum olur, vurğusu olmur, belə sözlərin qrammatik və ya leksik cəhətdən işlədilməsi isə ifadəyə ağırlıq gətirir. “Lakin bu cür səsli seqmentlər (onları yalançı sözlər də adlandırmaq olar) danışq nitqinin ritminin formalaşmasında müstəsna rola malikdir” [11, 36]. Şifahi nitqdə pauzalar zamanı tətbiq edilən dəyişkənliklə (yəni pauzaların uzunluğunda müşahidə edilən dəyişkənlik) bağlı olaraq onların normativliyi məsələsi ortaya qoyulur. Ümumilikdə yanaşdıqda, bu tip pauzalara tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Bumer və Dittman tədqiqatlarının nəticəsi kimi qeyd edirlər ki, müşahidə dilən pauzalar 50%-i dəyişkən tiplidir. (sitat Bondarenkodandır [2, 135]). Bununla yanaşı, o da vurğulanır ki, “qeyri-danışq səsləri və parazit sözlər ilə dolu olan pauzaların həddindən artıq çoxluğu arzu edilməzdir. Belə ki, bu amil diqqəti özünə çəkərək ünsiyyət prosesini çətinləşdirir”. Həm də “hezitativ pauzalardan məhrum edilən şifahi danışq nitqi nəinki qeyri-tipik, eyni zamanda müəyyən dərəcədə kommunikasiya prosesini pozur, belə ki, hezitativ pauzalar danışana müəyyən “istirahət üçün vaxt” verməklə ifadənin planlaşdırılmış struktur sxemini eyni templə davam etdirməyə və lazımi leksik ifadələrin yerində seçilməsinə imkan yaradır. Yəni danışan yaranan pauzalar zamanı nə söylədiyini və nə söyləyəcəyini təhlil etmək üçün fürsət qazanır” [4, 149- 150].

Beləliklə, yuxarıda təhlil etdiyimiz materiallardan belə bir qənaəət gəlinir ki, planlaşdırılmış və planlaşdırılamamış pauzaların şifahi nitqdə müstəsna rolu vardır.

Planlaşdırılamamış, yəni hezitativ pauza həm danışan, həm də dinləyən üçün fikrin cəmlənməsinə, söylənilən ifadənin seqmentasiyası zamanı ritmin qorunmasına xidmət edir, lakin bununla belə bu cür üzvlənmə sintaqmatik, yəni leksik-sintaktik üzvlənmədən əsaslı şəkildə fərqlənir və daha çox psixolinqvistik funksiya yerinə yetirir.

Ədəbiyyat:

1. Бардина Н. В. Синтагма в русской спонтанной монологической речи. канд. дисс. Одесса, 1984, 248 с..

2. Бондаренко Л. П. К вопросу о хезитационном членении речи // Вестник Ленинградского университета. № 20, вып. 4. Л., 1976, с. 135-140
3. Бондаренко Л. П. О роли пауз хезитации в мелодическом оформлении синтагмы//Интонация. Киев, 1978, с. 103-119
4. Бондарко Л.В. Фонетика спонтанной речи / под ред. Н. Д. Светозаровой. Л.,1988., 245 с.
5. Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка. Москва, 1963, 306 с.
6. Вольская Н. Б., Скрепин П. А. Интонационное членение в спонтанной речи // Рабочие тетради по компаративистике. Вып. 3. Сравнительные исследования в гуманитарных и психологических науках. СПб., 2001, 87 с.
7. Николаева Т. М. Новое направление в изучении спонтанной речи (о так называемых речевых колебаниях) // Вопросы языкознания. 1970, № 3, с. 117-123.
8. Норман Б. Ю. Синтаксис речевой деятельности. Минск, 1978, 151 с.
9. Норман Б. Ю. Грамматика говорящего Изд. 3-е. - Москва : URSS ЛЕНАНД, 2017, 227 с.
10. Пигрова Е. К. Метакоммуникативные маркеры в устной спонтанной речи. Автореф. канд. дисс. СПб., 2001, 18 с.
11. Русская разговорная речь. Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. Москва, 1983, 238 с.
12. Светозарова Н. Д. Интонационная система русского языка. Л., 1982, 175 с.
13. Черемисина-Ениколопова Н. В. Законы и правила русской интонации. Москва, 1999, 515 с.
14. Clark Herbert H. Speaking in time // Speech Communication. 36, 2002, pp. 5-13.
15. Christenfeld N. Effects of a metronome on the filled pauses of fluent speakers // Journal of Speech and Hearing Research. Vol. 39 Issue 6. 1996, pp. 1232-1238.

Рзаева Зумруд

Роль паузы во время сегментации Резюме

Статья рассматривает роль наблюдаемой паузы во время незапланированной речи, а также её позицию во время сегментации речевого потока. В статье использован термин хезитативная пауза, и рассмотрено его сущность и содержание, которая является новшеством

в Азербайджанской лингвистике. Хезитативная пауза это незапланированная пауза, которая образуется во время необдуманной речи. При исследовании устной речи исследователи особенно подчёркивают два наиболее распространенных типа речевой хезитации. Первый тип хезитации характеризуется тем, что говорящий после мгновенной паузы «уже новую мысль выражает по-другому, использует параллельные высказывания, или же в уже высказанном выражении заменяет одно слово другим. » Второй наиболее часто встречающийся тип хезитации называется мыслительной хезитацией, которая возникает из-за желания говорящего продлить свою речь. В ходе исследования делается вывод, что запланированная и незапланированная пауза играют исключительную роль в устной речи. В конце статьи во время научно исследовательских работ, полученные результаты отмечают и показывают, что хезитативная пауза больше носит психолингвистический характер.

Rzayeva Zumrud

The role of the pause during segmentation

Summary

The article considers the role of the observed pause during unplanned speech, as well as its position during the segmentation of the speech flow. The article uses the term hesitation pause and its essence and content, which is an innovation in Azerbaijani linguistics. Hesitation pause is an unplanned pause, which is formed during thoughtless speech. In the study of oral speech, researchers especially emphasize the two most common types of speech hesitation. The first type of hesitation is characterized by the fact that the speaker after instantaneous pause “expresses a new idea differently, uses parallel statements or in the already expressed utterance replaces one word with another.” The second most common type of hesitation is called mental hesitation, which arises from the speaker’s desire to extend his speech. The study concludes that the planned and unplanned pause play a crucial role in oral speech. At the end of the article during scientific research, the obtained results are noted and show that hesitation pause is more of a psycholinguistic nature.

Rəyçi: Mehdi Rehimov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent